

УДК 343.851

<http://doi.org/10.5281/zenodo.2640324>

orcid.org/0000-0003-4762-9546

© Кабанов О.М., 2018

Кабанов О.М.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З ОСОБАМИ, ЩО ВІДБУВАЮТЬ ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

O. Kabanov

ACTUAL PROBLEMS OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL WORK WITH PERSONS WHO WERE SENTENCED TO LIFE IMPRISONMENT

Анотація. У статті досліджено проблематику соціально-психологічної роботи у місцях позбавлення волі відносно засуджених до довічного позбавлення волі. Проаналізовано найбільш ефективні методи соціально-виховної роботи з ними. Визначено проблемні аспекти сучасної соціально-виховної роботи з засудженими в установах виконання покарань України.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, методи соціально-виховної роботи, соціально-психологічна робота з засудженим до довічного позбавлення волі, переконання, примус, бесіда, інтерв'ювання, анкетування, депривація засуджених, психологічний діагноз.

Аннотация. В статье проведено исследование проблематики социально-психологической работы в местах лишения свободы в отношении осужденных к пожизненному лишению свободы. Проанализированы наиболее эффективные методы социально-воспитательной работы с ними. Определены проблемные аспекты современной социально-воспитательной работы с осужденными в учреждениях исполнения наказаний Украины.

Ключевые слова: пожизненное лишение свободы, методы социально-воспитательной работы, социально-психологическая работа с осужденным к пожизненному лишению свободы, убеждение, принуждение, беседа, интервьюирование, анкетирование, депривация осужденных, психологический диагноз.

Abstract. The article conducted a study of the problems of socio-psychological work in prisons in relation to people who were sentenced to life imprisonment. In addition an analysis of the most effective methods of social and educational work with this kind of prisoners was held. Moreover, the problem aspects of modern social and educational work with convicts in the penitentiary institutions of Ukraine were identified.

Key words: life imprisonment, methods of social and educational work, socio-psychological work with life-sentenced prisoners, conviction, coercion, conversation, interviewing, questioning, deprivation of convicts, psychological diagnosis.

Постановка проблеми. Ресоціалізація засудженого є основою усіх без винятку етапів відбування ним покарання, починаючи від набрання вироком

законної сили та закінчуючи звільненням особи від відбування покарання з поновленням у суспільному житті. Проте й досі висловлюється думка про покарання як помсту суспільства в особі держави за скоєне порушення встановленого ним правопорядку. Не менш значущою проблемою є закоренілі та застарілі погляди науковців, законотворців та правосуддя, сформовані ще з часів СРСР, що покарання перш за все спрямоване на завдання особі кари через трудову експлуатацію та всіляке обмеження її прав. Вказане часто нагадує встановлений за часів правління Хамураппі у Вавилоні принцип «таліону», тобто обрання виду покарання та жорстокість його відбуття стараються максимально наблизити до тієї шкоди, якої завдала особа, що його вчинила. При цьому мало хто керується необхідністю перевиховання такої особи та повернення її у суспільство. А відтак, часто виникає проблема коли засуджений виходить на волю, в кращому випадку психологічно подавлений, в гіршому ще більше озлоблений на правову систему та суспільство в цілому, з цілями вчинення нових злочинів та набутим досвідом щодо ухилення від відповідальності. Ще гірше із засудженими до довічного позбавлення волі, порядок відбування покарання яких ускладнює можливість вийти на свободу, а відповідно й потребу в застосуванні до них соціально-виховної роботи та подальшої підготовки до виходу в суспільство. Наслідком цього є утримання за рахунок державного бюджету низки психологічно подавлених, утративших надію на «нове життя», злочинців, яких цікавить лише релігія та потойбічне життя, а не працевлаштування, навчання та плани на майбутнє.

Водночас взяття на озброєння в процесі виконання покарання, як основи, ресоціалізації засудженого та удосконалення, відповідно, форм і методів соціально-виховної роботи з ним може стати запорукою успішного становлення оновленої особистості з необхідним рівнем правової культури для повернення в суспільство.

Метою дослідження є аналіз діючих форм та методів соціально-психологічної роботи як елемента соціально-виховної роботи з засудженими до довічного позбавлення волі та обґрунтування необхідності формування нового практичного підходу на основі міжнародних пенітенціарних стандартів до виконання покарання у виді довічного позбавлення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченням питання застосування соціально-виховної з засудженими до довічного позбавлення волі займалися такі вчені як С.М. Єрмак, В.В. Сулицький, А.В. Пищелко, С.М. Сидоренко, Л.В. Терехова, О.В. Хорошун, Ю.В. Попик, В.М. Трубников та багато інших. Аналіз наукової думки зазначених вище вчених та в цілому більшості науковців відображає важливість та ефективність застосування саме гуманних методів в процесі виконання будь-якого з видів покарання. Саме психологічні особливості особистості засудженого та вплив на окремі їх елементи надають можливість для державного механізму в майбутньому отримати новий законослухняний елемент суспільства, а не особу-рецидивіста, яка не здатна ні на що, окрім повернення до попереднього негативного досвіду.

Цілком слушно зазначає Ю.В. Попик, що соціально-виховна робота із засудженими глибоко зачіпає внутрішній світ засудженого, викликає найбільш активну реакцію, яка дозволяє повною мірою судити про результативність виховного впливу, дозволяє сформулювати правильне відношення засудженого до покарання, до суспільно-корисної праці, виховних заходів, до самого себе та до інших людей [1].

Водночас деякі дослідники стверджують, що прояви агресії у засуджених до довічного позбавлення волі повністю викоринити неможливо [2, с. 20].

У випадку з засудженими до довічного позбавлення волі – це, зокрема, пов'язано з особливостями правового режиму відбування такого виду покарання.

Соціально-виховна робота із засудженими до позбавлення волі в УВП здійснюється відповідно до положень ст.ст. 12–137 КВК України.

Відповідно до Положення про відділення соціально-психологічної служби затвердженого наказом Міністерства юстиції України «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» від 04.11.2013 р. № 2300/5 (далі – Положення) основною організаційною ланкою у структурі УВП, яка створюється для безпосереднього забезпечення оптимальних умов відбування покарання та проведення із засудженими соціально-виховної роботи для досягнення мети їх виправлення і ресоціалізації є **відділення соціально-психологічної служби** [3].

Ще одним документом, який визначає порядок проведення психологічної роботи із засудженими є Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора, затверджені Наказом Міністерства юстиції України 04.11.2013 р. № 2300/5 [4].

Аналіз вказаних вище нормативних актів свідчить швидше про допоміжний, додатковий характер роботи психолога в організації процесу відбування покарання в УВП. Психолог здійснює консультативну, профілактичну, корекційну, дослідницьку, прогностичну, психодіагностичну, просвітницьку функції, що перш за все спрямовані на ліквідацію можливих настроїв у засуджених до порушень режиму відбування покарання та зменшення негативних наслідків перебування особи в ізоляції, але аж ніяк до їх ресоціалізації та моральної підготовки до виходу в суспільство. Відсутність якісного нормативного регулювання діяльності психолога, на жаль, залишає психологічну роботу, що проводиться з засудженими та персоналом УВП, лише на рівні рекомендацій. Не менш важливою прогалиною положень вказаних актів є відсутність права психолога УВП проведення психологічної/ психіатричної експертизи, що є вимогою Стамбульського протоколу [5].

Очевидно, що відправною точкою ресоціалізації засудженого є саме збір відділенням соціально-психологічної служби відомостей соціально-демографічної та кримінологічної характеристик засуджених, що допоможуть більш конкретно, а головне, предметно проаналізувати форми та методи соціально-виховної роботи її з засудженими до довічного позбавлення волі. Зокрема результати проведеного анкетування та спілкування із засудженими чоло-

віками та жінками до довічного позбавлення волі свідчать про відсутність якісної соціально-виховної роботи установ виконання покарань (далі – УВП) по відношенню до них [6].

Людина, засуджена за вчинений злочин довічно – решту життя, до смерті живе у винятково складних умовах, у яких депривація полягає, перш за все, у щоденному повторенні одноманітних, раз і назавжди штатних зовнішніх ситуацій. Засуджений, за умовами його утримання, перебуває на межі нервово-психічного стану, який важко витримати. Головна причина – неможливість життєвих змін, що даровані людству. Це призводить до: сенситивності у ставленні до людей, предметів, тварин, природних явищ тощо; не чуттєвості до усього світу; паранояльних проявів у поведінці; шизоподібних розладів особистості [7, с. 25].

Проте більшість вчених визнають, що над афективними, агресивними вчинками, проявами в поведінці людини можливий контроль.

Існують різні теорії, які пояснюють природу даного феномену. Якщо вважати, що агресивні дії є наслідком прояву вроджених імпульсів, то засоби контролю агресії будуть спрямовуватися на виснаження і виведення таких імпульсів [8, с. 116].

Вчені продовжують пошуки більш універсальних та ефективних стримуючих стратегій [9, с. 54].

Не всі існуючі програми контролю та попередження агресії є ефективними і доцільними для застосування. Тому психологи вдаються до впровадження адаптованих ними програм профілактики та корекції агресивності, тривожності у засуджених до довічного позбавлення волі [10, с. 356].

О. Морозов і Т. Морозова зазначають, що першочергове завдання психолога полягає у *встановленні точного психологічного діагнозу*, в якому б визначався стан людини, наступні зміни і можливий кінцевий результат. Цей етап дуже важливий і є передумовою корекційної роботи. Вони створили власний алгоритм вивчення агресивної поведінки засуджених. У нього входить розроблена "Карта-опитувальник вивчення агресивної поведінки засуджених" та особистісний опитувальник Айзенка. Опитувальник Айзенка дозволяє визначити рівень нейротизму у засуджених, а наявність в ньому шкали неправди є деяким гарантом контролювання установчих відповідей [11, с. 204].

На цей час найбільш популярними психо-діагностичними методиками дослідження агресивності є опитувальник А. Баса-А. Дарки, тест С. Розенцвейга, тест руки Е. Вагнера «Hand Test», проєктивний тест «Неіснуюча тварина» [12, с. 198].

Сильні негативні переживання засуджених виникають через незадоволення потреб: приватного життя (прагнення до спокійного внутрішнього життя, аж до можливості самоізоляції); безпеки (побоювання насамперед через можливий напад на них інших ув'язнених); волі (обмеження поведінки жорсткими правилами, неможливості самостійно визначати нею); соціальної підтримки; повноцінної емоційного життя; соціального стимулювання (прагнення до особистісного зростання, спілкування з друзями); суб'єктної актив-

ності. З'являється фрустраційний синдром. Синдром туги і нудьги виникає через відсутність у засуджених безпосередніх і далеких перспектив, самоізоляцію і самотність, незайнятий вільний час, одноманітність і монотонність життя в колонії. Подальший розвиток пригніченості особистості засудженого приводить до депресивного синдрому [13, с. 99].

Основним видом психологічної роботи з засудженими до довічного позбавлення волі є *індивідуальна робота*, що включає **бесіду, інтерв'ю, консультування**. Але її результативність залежить не тільки від знань, умінь і навичок психолога, але й різноманітності підходів до вирішення конкретної проблеми, які є в його арсеналі [14, с. 81].

Як свідчить практика, жодна з методик індивідуальної роботи з клієнтом не діє у «чистому вигляді» стосовно засуджених до довічного ув'язнення. Їм вже обридли бесіди, тестування і, як вони кажуть, «моральні нотації». Будь-які розмови вони намагаються звести до біблійних читань. У 80 % засуджених Біблія стає настільною книгою [15, с. 83].

Знаходять підтвердження вказані факти і наше дослідження. Під час спілкування із засудженими до довічного позбавлення волі абсолютна більшість заявляла про те, що тільки віра у Бога надає їм сили вижити в умовах суворої буденності колоній. Цитування Біблії для деяких засуджених стало звичним під час розмови на будь-яку тему. Складається враження пенітенціарному психологу не слід сподіватися, що з особами засудженими до довічного позбавлення волі можна працювати, уникаючи безпосереднього спілкування з ним, що колись набір діагностичних методик дозволить домогтися позитивного результату в такій роботі [16, с. 193]. В.М. Синьов правильно відводить значну роль *індивідуальній ознайомчій бесіді* начальника відділення соціально-психологічної служби із засудженим, яка відбувається після вивчення документації, аналізу характеристик його поведінки в карантині та на засіданні розподільчої комісії. Бесіда має допомогти встановити психологічний контакт із конкретним засудженим, з'ясувати додаткову інформацію про його особистість, виявити збережені позитивні соціальні зв'язки та стосунки, плани і прагнення. Причому помилки під час такої бесіди можуть бути фатальними: надмірне моралізування, поведінка працівника «як на допиті», наполегливе бажання відразу прояснити, чому сімейні стосунки засудженого зруйнувалися або взагалі занурити його в негативний досвід, спогади про нього стають перешкодою на шляху налагодження продуктивного психологічного контакту. Він переконаний, що працівникам УВП (начальникам відділень, оперативним уповноваженим, працівникам виробничих, медичних та інших служб), які за своїми посадовими обов'язками спілкуються із засудженими, у процесі ознайомчої бесіди потрібно намагатися якщо не завойовувати довіру чи прихильність, то принаймні не викликати в нього роздратування. В іншому разі всі намагання проникнути у його внутрішній світ приречені на поразку [17, с. 101].

Звичайно, психологам і керівникам соціально-психологічних служб УВП поставлено багато завдань, досягнення яких вимагає значних затрат часу та енергії. Тільки складання психолого-педагогічної характеристики на

засудженого за рекомендованою схемою потребує висвітлення шістнадцяти пунктів, до яких, окрім анкетних, медичних даних та інформації, пов'язаної із вироком, входить зазначення рис характеру, рівня освіти та загального розвитку, ставлення до персоналу, засуджених, злочинських традицій і законів, а також фіксації позиції у “злочинній ієрархії”, інтересів і ставлень до вчиненого злочину та ін.

С.М. Єрмак вважає, що перенавантаження персоналу призводить до того, що характеристики складаються шаблонно, а тому пропонує скоротити їх до кількох блоків: соціально-біографічні дані засудженого, ставлення до «режиму», ставлення до праці, висновок [18, с. 60].

Погоджуємось з рекомендаціями А. Терехової, що в умовах пенітенціарного закладу психологам варто пам'ятати, що той, з ким вони працюють, – це особистість, яку треба спрямувати до саморефлексії над «остаточними даностями буття». На її думку, ефективний психолог – той, який підводить ув'язненого до усвідомлення нагальності особистісних змін, вказує йому на світлі перспективи повсякдення, розширює його психодуховний потенціал [19, с. 35].

Для того щоб в процесі відбування покарання у виді позбавлення волі ми могли домогтися виправлення особи засудженої довічно, необхідні докорінні зміни в діяльності конкретних УВП, в цілому кримінально-виконавчої системи [20, с. 57]. В якості загальних напрямків ресоціалізуючої діяльності кримінально-виконавчих установ в літературі виділяються такі: психологічна діагностика особистісних особливостей кожного засудженого, виявлення конкретних дефектів його загальної соціалізації, правової соціалізації, дефектів психічної саморегуляції; розробка довгострокової програми індивідуально-особистісної психолого-педагогічної корекції, поетапної її реалізації; здійснення необхідних заходів психотерапії, релаксації особистісних акцентуацій, психопатій; всемірне відновлення порушених соціальних зв'язків особистості, мобілізація її соціально-позитивної психічної активності, формування соціально-позитивної сфери її поточного і перспективного цілепокладання на основі відновлення соціально-позитивних ціннісних орієнтацій; розробка і впровадження нових принципів режиму, його корінна гуманітаризація; створення умови для морального самовияву особистості у внутрішньо-групових міжособистісних відносинах; широке використання методу заохочень позитивної поведінки [21, с. 343].

З.А. Астемиров підкреслює, що в процесі здійснення карального і виховного впливу на засуджених використовуються різні засоби і методи впливу [22, с. 80]. Під засобами розуміються прийоми, методи, що застосовуються для досягнення цілей покарання засуджених, а під заходами впливу маються на увазі конкретні прийоми, заходи. Способи і методи виховного впливу на засуджених, засновані на категоріях психології і педагогіки, успішно застосовуються на практиці у всіх установах виконання покарання.

Суттєвою ознакою, що розрізняють засоби і методи впливу на засуджених, є те, що застосування основних засобів виправлення засуджених

безпосередньо передбачено кримінально-виконавчим законодавством. Заходи ж виховного впливу кримінально-виконавчим законодавством не регламентуються, оскільки вони представляють собою заходи педагогічного характеру. Цими проблемами займається наука педагогіка в її прикладній частині.

В процесі виконання і відбування покарання до засуджених застосовуються різні розроблені педагогікою *методи виховного впливу*, але серед них найпоширеніші:

- 1) примусу і переконання;
- 2) перспективних ліній;
- 3) довіри;
- 4) вибуху.

Заходи *переконання і примусу* в цьому процесі застосовуються одночасно, в тісному взаємозв'язку. Примус засудженого до дотримання встановленого порядку відбування покарання повинно виробити у нього переконання в необхідності суворого дотримання встановлених правил поведінки, привчитися до дисциплінованості, самодисципліни і самоконтролю [23, с. 215]. З іншого боку, якщо заходи виховного характеру в цьому процесі не дають позитивних результатів, то в дію приводяться примусові заходи впливу. І останнє. Потрібно відзначити, що основні засоби виправлення засуджених (режим, праця, виховна робота та ін.) виступають одночасно і як каральні, так і виховні заходи впливу.

Досить поширеним методом виховного впливу на засуджених є *метод перспективних ліній*, особливо на осіб, засуджених до тривалих термінів позбавлення волі. Чимало з них, потрапляючи в колонію і не бачачи для себе ніяких перспектив, починають порушувати правила режиму, нерідко стають його злісними порушниками. Застосування цього методу педагогічного впливу допомагає вивести засудженого з подібного заціпеніння, викликати у свідомості засудженого певну надію і віру в своє краще майбутнє.

Засуджений повинен вірити і сподіватися на щось добре в своїй долі, в його свідомості потрібно пробудити прагнення до досягнення для нього позитивних, визначених цілей.

Користуючись цим методом, для засудженого визначаються ближні, середні та дальні перспективи, виходячи з виду і режиму установи (рівня безпеки), в якому він відбуває покарання, а також його особистісної характеристики.

Виходячи з аналізу та можливостей чинного законодавства визначається найближча перспектива (заслужити бути переведеним, наприклад, на поліпшенні умов утримання, придбати нову спеціальність або підвищити наявну кваліфікацію і ін.).

Середня перспектива визначається вже на більш тривалий період часу. Це, наприклад, зміна умов утримання шляхом переведення з одного виду УВП в інше, з більш м'яким режимом та ін.

Дальня (або кінцева) перспектива означає досягнення кінцевої мети: бути умовно-достроково звільненим, помилуваним тощо.

Таким чином, для досягнення кінцевої, далекої перспективи перед засудженим ставляться як би контрольні перспективи, які означають певні етапи з конкретними успіхами і результатами. І якщо засуджений успішно вирішує поставлені перед ним завдання – він тим самим реально наближається до більш складної і, напевно, більш заповітної, кінцевої, бажаної мети.

Відому позитивну роль в організації виховної роботи із засудженими грає використання *методу довіри*.

Цей метод повинен завжди застосовуватися начальниками (вихователями) відділень в індивідуальній роботі з кожним засудженим. Незважаючи на те, що зробив, і якими негативними якостями (нахилами) не володіє особа, яка була засуджена до позбавлення волі, виховна робота з ним повинна базуватися на вірі в можливість ресоціалізації, становлення на шлях чесного трудового життя.

Вираз довіри до засудженого має бути реалізовано в реальній дійсності: обрання до ради колективу відділення або колонії, покладання обов'язків бригадира тощо.

При успішній роботі рівень довіри повинен зростати: тут маються на увазі добровільно взяті на себе засудженим моральні зобов'язання перед начальником відділення, адміністрацією установи виконання покарання, врешті-решт перед самим собою і близькими родичами, а в більшому масштабі – перед державою і суспільством, вести себе гідно, добровільно виконувати вимоги законів, не допускати їх порушень.

Застосування *методу вибуху*, на наш погляд, повинно носити вибіркового характер. Суть його полягає в руйнуванні наявних у засудженого у свідомості негативних уявлень і суджень, звичок і установок. Коли говорять про застосування методу вибуху, завжди звертаються до практики педагогічної діяльності А.С. Макаренка [24, с. 558].

Слід зазначити, що цей метод повинен застосовуватися з обережністю, оскільки він може бути корисний тільки в тих випадках, коли засуджений володіє певним запасом моральних сил і у нього достатній потенціал для різких особистісних перетворень (звичайно ж, на добровільних засадах).

Застосування даного методу може викликати у засудженого як і нові потужні стимули до позитивного переосмислення своєї поведінки, так і змінити підхід до сенсу та мети власного життя в цілому.

З іншого боку, існує небезпека, що метод вибуху може зруйнувати те, що є позитивним, творчим, а на руїнах вже нічого не вдасться побудувати нового і доброго.

Можна сказати з упевненістю, особливо в організації і здійсненні індивідуальної виховної роботи, прийнятні будь-які практики, що отримали схвалення, та підкріплені наукою методи і прийоми впливу на засуджених. Однак застосовувати їх слід обережно і вибірково, з урахуванням багатьох обставин, що характеризують особу засудженого та його здатність адекватно реагувати на застосовувані заходи карального і виховного впливу.

Висновки. Соціально-виховна робота з засудженими до довічного позбавлення волі є одним з найефективніших інструментів для досягнення ресоціалізації засудженого до довічного позбавлення волі. Розширення застосування таких методів, як примус і переконання, перспективних ліній, довіри та вибуху, надасть змогу УВП максимізувати психологічний вплив на засудженого та збільшити шанси на його ресоціалізацію.

Водночас підсумовуючи вказане вище, можна узагальнити наступні проблемні аспекти сучасної соціально-виховної роботи з засудженими до довічного позбавлення волі, що потребують вдосконалення:

- недосконалість нормативної бази, що регламентує діяльність психолога в УВП, та в окремих випадках її не відповідність міжнародним стандартам;
- декларативний характер рекомендацій психологів для інших працівників УВП;
- відсутність права психолога УВП проведення психологічної/психіатричної експертизи;
- переважна частина роботи психолога УВП зводиться до обов'язкового заповнення та ведення значної кількості паперових однотипних документів.

Література

1. Попик Ю.В. Особливості соціально-виховної роботи з засудженими в умовах установ виконання покарань // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 21(1). С. 289–296. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkp_sp_2012_21%281%29__41;
2. Детков М.Г. Пожизненное лишение свободы: уголовно-правовые и уголовно-исполнительные аспекты: автореф. дис... канд. юрид. наук. Томск, 1996. 20 с.;
3. «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими» наказ Міністерства юстиції України від 04.11.2013 р. № 2300/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1863-13>;
4. Типові посадові обов'язки психолога установи виконання покарань та слідчого ізолятора Наказ Міністерства юстиції України 04.11.2013 р. № 2300/5 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1866-13>;
5. Стамбульський протокол URL: <http://www.un.org.ua/images/documents/4157/Istanbul%20Protocol%20in%20Ukrainian.pdf>;
6. Кабанов О.М. Особистість засудженого та соціально психологічні особливості відбування довічного позбавлення волі. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г.С. Сковороди «Право»*. 2018. Вип. 28. С. 121–131; URL: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1317458>;
7. Мірошниченко Н.О. Соціально-виховні та психологічні аспекти діяльності пенітенціарного персоналу із засудженими до довічного позбавлення волі в Україні: Матеріали круглого столу. – Біла Церква, 2008, 25 с.;
8. Антонян Ю.М., Бойко И.Б., Верещагин В.А. Насилие среди осужденных. – М.: ВНИИ МВД РФ, 1994. 116 с.;
9. Зотова О.И., Игошев К.Е. О некоторых психологических вопросах перевоспитания. *К новой жизни*. 1971. № 5. С. 54–56;
10. Исправительно-трудовая психология: учеб. пособие / Под ред. К.К. Платонова, А.Д. Глоточкина, К.Е. Игошева. – Рязань: РВШ МВД СССР, 1985. 356 с.;
11. Морозов О.М., Морозова Т.Р. Агресивні засуджені: монографія (наукове видання). К.: МП Леся, 2000. 204 с.;
12. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. К.: Наукова думка, 1989. 198 с.;
13. Пищелко А.В. Социально-педагогические основы нравственного перевоспитания осужденных. М.: Акад. МВД России, 1992. 99 с.;
14. Белослудцев В.И. Содержание воспитательной работы с осужденными в пенитенциарных учреждениях. *Правовые и организационные основы функционирования органов, исполняющих наказания*. М.: Акад. МВД РФ, 1995. С. 80–88;
15. Якимчук Т.В. Негативні психічні стани особистості в установах виконання покарань та їх психокорекція:

дис. канд. психол. наук: спец. 19.00.09. Хмельницький, 2003. С. 83–113; **16.** Клименко С.К. Управление процессом формирования взаимоотношений между сотрудниками исправительно-трудовых учреждений и осужденными: дис. канд. юрид. наук. М.: 1987. 193 с.; **17.** Синьов В.М. Основи пенітенціарної педагогіки й психології / В.М. Синьов. Біла Церква, 2003. С. 101; **18.** Єрмак С.М. Проблеми визначення змісту психолого-педагогічної характеристики на засудженого. *Мат. міжнар. н.-практ. конфер.* (Чернігів, 10 квітня 2009 р.). Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2009. С. 54–61; **19.** Терехова Л. «Перспективи становлення екзистенційного підходу в прикладній психології». *Психологія і суспільство: укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часоп.* Тернопіль: [б. в.], 2014. С. 35; **20.** Белослудцев В.И. Обеспечение эффективности длительных сроков лишения свободы: Лекция. М.: Акад. упр. МВД России, 1999. 57 с.; **21.** Еникеев М.И. Юридическая психология: учебник для вузов. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. С. 343–344; **22.** Астемиров З.А. Научный подход к организации исправления и перевоспитания осужденных в ИТУ. *Советское государство и право.* 1975. № 10. С. 79–86; **23.** Натанзон Э.Ш. Приемы педагогического воздействия. М.: Просвещение, 1972. С. 215; **24.** Макаренко А.С. Общие вопросы теории педагогики. Воспитание в советской школе. Соч.: В 7 т. / Под ред. И.А. Каирова. Т.5. М.: АПН РСФСР, 1958. 558 с.